

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ПІДРУЧНИКА ЯК ЯДРА НАВЧАЛЬНО-МЕТОДИЧНОГО КОМПЛЕКСУ ДЛЯ ПОЧАТКОВОЇ ШКОЛИ

Сучасна система освіти в Україні, зокрема початкової освіти, переживає період активного пошуку перспективних напрямів її розвитку. Найважливішою є проблема шкільних підручників, які забезпечували б чітко та зрозуміле викладення основних понять, ідей, фактів.

Метою статті є аналіз поглядів учених на структуру підручника та способи презентації в ньому інформації відповідно до вимог сучасного навчального процесу у початковій школі.

Ідея навчально-методичних комплексів (далі – НМК) виникла і сформувалася у 70-ті – 80-ті рр. минулого століття і була пов'язана зі здійсненням у середині 1980-х рр. реформи загальноосвітньої професійної школи. Саме тоді виникло розуміння навчально-методичного комплексу як системи дидактичних засобів навчання з конкретного предмета, створюваних для забезпечення повної реалізації освітніх і виховних завдань та всебічного розвитку особистості (7).

На відміну від навчального книжного комплексу, який, за визначенням Д.Д. Зуєва, являє собою відносно закриту систему, навчально-методичний комплекс – це система відкрита, покликана допомогти вчителю активізувати навчальну діяльність, викликаючи в учнях інтерес до предмета, потребу в оволодінні знаннями, а також підвищити інформаційну ємність уроку, забезпечити диференційований підхід до навчання, максимально посилюючи індивідуальне навчання школяра [7; 8]. Ядром такого комплексу є базовий підручник, який у поєднанні з іншими навчальними та методичними літературними джерелами, довідниками й іншими засобами навчання має забезпечити оптимальні умови педагогічної роботи й особистісно орієнтований підхід у навчанні. Застарілість же її полягає в тому, що замість єдиних стабільних підручників з навчальних предметів початкової школи досить часто використовуються паралельні підручники.

Підготовка нових НМК з різних навчальних предметів тривала і в 1990-х рр., чому певною мірою сприяла диференціація змісту навчання та пов'язана з цим поява авторських програм і підручників [11].

Теоретичний аналіз проблем шкільного підручника свідчить про те, що будь-який із них досить слабо відображає шляхи реалізації виховного потенціалу, його емоційний та логічний вплив на психічний розвиток школяра [1]. Структура навчальних текстів і система вправ не вирішують адекватно завдання розвитку творчих здібностей особистості. Недостатньо розроблено науково-методичні основи створення підручників для диференційованого навчання, не визначено оптимальне співвідношення змісту основного (базового) та поглибленого підручника. Немає у достатній кількості науково-практичних рішень щодо створення варіативних паралельних підручників, які можуть бути запропоновані вчителю й учню на вибір. Потребує поглибленого обґрунтування новий тип підручників, які б відображали процес комп'ютеризації навчання й інноваційні процеси у дидактиці, психології, методиках викладання шкільних дисциплін.

Деякі дослідники проблем підручника (І. Лернер, В. Совайленко) вважають, що відповідність підручника об'єктивним закономірностям процесу засвоєння знань – є вихідним положенням [6, с. 7]. У підручник закладаються основи соціального досвіду. Знання, способи діяльності, досвід творчої діяльності, емоційно-ціннісне ставлення особистості до реальної дійсності. Такий підхід може бути успішно реалізований на практиці, якщо інформація, висвітлена у підручнику не буде торкатися процесу навчання. Правильне уявлення про підручник як єдину модель діяльності вчителя й учнів на уроці можливе лише з урахуванням реальних умов його застосування. Багато залежить від досвіду, таланту вчителя, його інтуїції. Саме тому творчий учитель успішно долає всі об'єктивні перешкоди, а мало-досвідчений неухильно дотримується підручника, копіюючи його переваги та недоліки. Отже, підручник є матеріалізованим носієм змісту освіти й одночасно “організатором” процесу засвоєння цього змісту учнями [1]. Підручник покликаний обслуговувати увесь процес навчання, усі його етапи, що й визначає логіку його побудови. Він має бути моделлю процесу навчання, тобто окреслювати його контури, загальну логіку, реалізувати його провідні елементи, конкретні дидактичні матеріали для послідовної реалізації навчального процесу. Ця вимога впливає з того факту, що постійні інноваційні процеси у педагогіці та психології за останні десятиліття внесли чимало нового у теоретичну, методичну та нормативну сфери навчального процесу, тому підручник має бути засобом детального розкриття сучасних педагогічних ідей у їх конкретному втіленні.

Відповідно до концепції процесу навчання основа його змісту охоплює такі елементи: знання, способи дії, засоби творчої переробки знань та емоційно-ціннісного впливу на учнів (вербального, ілюстративного, естетичного). Поклавши в основу побудови підручника логіку предметного змісту, не слід забувати про орієнтацію всіх елементів підручника на формування світогляду учнів і розвиток їх готовності до самоосвіти. З цією метою необхідно посилити роль узагальнень і систематизації знань у різних формах: вступи до розділів і тем, висновки до них, завдання для самостійної систематизації навчального матеріалу.

Розглядаючи дидактичні основи побудови підручника, багато дослідників вважають, що його слід конструювати відповідно до певної теорії навчання. Наприклад, І. Лернер виділяє такі етапи навчальної діяльності, які мають бути відображені в підручнику: а) постановка завдання і формування мотивів педагогічної діяльності; б) подання нової інформації; в) розкриття орієнтирів для подальших дій; г) відпрацювання цих дій у розумовій формі (репродуктивна та творча); д) контроль, самоконтроль у процесі здійснення дій на завершальному етапі; е) підсумкова систематизація по ходу всієї навчальної діяльності. Усі ці етапи становлять лише теоретичну модель навчального процесу: у реальну структуру уроку вчитель обов'язково вносить свою послідовність етапів залежно від педагогічної ситуації. Як правило, на практиці реалізується спрощена модель навчання: подання інформації, її відтворення учнями, поверхове її опрацювання, контрольне опитування. Така модель як у підручнику, так і на практиці не забезпечує необхідної якості навчання.

Підручники нового покоління мають бути інструментом творчого розвитку учнів. Цього можна досягти двома методами: 1) дослідним, який полягає в залу-

ченні учнів до системного вирішення проблемних завдань (творче читання тексту, завдання через систему запитань, проблемні задачі вербального, наочного та практичного характеру); 2) проблемним викладенням основної інформації.

Серед психологічних концепцій розробки підручників перспективним є такий підхід до їх створення, який відповідає принципам інтеграції наукових знань і просуванню від абстрактного до конкретного, що є основою структурування тексту. Логіка змісту перетворюється з пояснювального викладення на метод і засіб пізнання, формування творчого мислення. Замість монографічного викладу підручник веде діалог з читачем. Створюються сприятливі умови для розвитку пізнавальних інтересів, самоконтролю та самооцінки. Разом з тим реалізовується диференційований підхід до учнів залежно від індивідуального просування за різнорівневими програмами.

Логіко-психологічна концепція шкільного підручника виходить з уявлення про те, що тільки діалектична логіка та пов'язана з нею психологічна теорія діяльності можуть стати основою для подолання глибокої кризи у сфері розробки навчальних книг для школярів [12]. В основу концепції покладено потребу суспільства у формуванні творчої особистості, тому підручник має нести не готові знання, а містити суспільно значущі проблеми. Психологічний аспект концепції підручника вимагає максимального використання досягнень психологічної науки. При цьому слід пам'ятати, що поняття – це не проста сукупність асоціативних зв'язків, які засвоюються пам'яттю, а “складний і оригінальний акт мислення, яким неможливо оволодіти шляхом звичайного заучування” [5]. Підручник має бути орієнтованим не на заучування понять, а на формування мотивів навчання, самостійності, відповідальності та творчого ставлення до навчання.

Отже, підручник має забезпечувати розвиток мотивів навчання, постановку навчальних проблем, визначення способів їх розв'язання, а також дії самоконтролю та самооцінки.

Дидактичний аспект концепції підручника стосується того, що традиційне усне викладення учителем матеріалу, пов'язане з монографічним характером підручника, не створює на уроці ситуації вирішення навчальних завдань, тому ефективність навчання є низькою, зворотний зв'язок (учитель – учень) практично відсутній.

Сучасний підручник має принципово відрізнитися від класичного за своїм змістом, логікою, структурою, психологічним забезпеченням. Створюючи підручник, необхідно планувати способи педагогічної діяльності вчителя та дії учнів з оволодіння програмним матеріалом.

Основним способом розгортання і викладу навчального матеріалу слід вважати діалектичний принцип просування від абстрактного до конкретного, що передбачає рух від загального до конкретного, та навпаки. Цілісним структурним елементом змісту має бути матеріал одного уроку відносно закінченої форми.

У підручнику важливе місце слід відводити викладенню основ наукових знань – понять, законів, наслідків зв'язку між ними, з попередньою графічною розробкою логіко-структурної моделі поняття або цілої теми. Формуючи навчальні поняття, слід показати необхідність їх введення та практичне значення. Формування навчальних умінь починається з оволодіння навчальними діями аналі-

зу, планування, порівняння, узагальнення, а також відповідними прийомами розумової діяльності. У процесі засвоєння знань важливе значення для молодшого школяра має своєчасність контролю та самоконтролю, тому в підручнику мають бути чіткі вказівки про те, якими знаннями, вміннями та навичками має оволодіти учень, а також вправи для здійснення самоконтролю. Для розвитку творчих здібностей учнів підручник має містити завдання, які спонукають до самостійної творчої діяльності, до творчого застосування набутих знань і вмінь.

Отже, на основі логіко-психологічної концепції підручника можна виділити такі головні риси підручників нового покоління:

а) підручники конструюються відповідно до принципів діалектичної логіки (виділення єдності протилежностей, всебічність аналізу, просування у змісті від абстрактного до конкретного), що передбачає серйозне переконструювання традиційної структури змісту навчального матеріалу;

б) діалектична логіка перетворюється з пояснювального принципу вчителя на метод і засіб пізнання учня, стає базою для формування його світогляду та творчого мислення;

в) підручник набуває серйозної психологічної характеристики: у ньому закладається мотиваційна основа для розвитку пізнавальних інтересів учнів, самоконтролю та самооцінки;

г) підручник перестає бути монографією у певній сфері знань – він веде з учнем активний діалог і стає самовчителем;

д) у підручнику реалізується диференційований підхід до учнів залежно від їх індивідуальних здібностей: закладається можливість індивідуального просування та випереджального вивчення курсу, забезпечується виконання учнями завдань творчого характеру;

е) підручник будується за принципом інтеграції знань, органічно поєднуючи відомості з різних предметних сфер, і принципом гуманізації освіти;

ж) у підручнику враховується можливість застосування вчителем сучасної комп'ютерної техніки.

Електронні засоби навчання мають майже п'ятнадцятирічну історію свого розвитку. Технічні можливості комп'ютерів наприкінці 1980-х – на початку 1990-х рр. визначили головну особливість комп'ютерних навчальних програм того часу – незначний обсяг матеріалу, який відповідає одній, максимум кільком навчальним темам. Такі локальні програми у більшості випадків були лінійними та чітко управляли діями користувача, хоч уже тоді методисти, розуміючи істинну сутність комп'ютера як інструмента, який стимулює свободу творчості, прагнули до розробки нелінійних, гнучких комп'ютерних дидактичних програм, які забезпечували б свободу дій учня відповідно до його індивідуальних цілей, завдань і когнітивного стилю засвоєння. Випереджаючи епоху мультимедіа, з'явилися програми, які використовували деякі засоби наочності, включаючи анімацію, інтерактивні презентації, гіпертекстові довідникові блоки, елементи варіативної допомоги, різні види роботи з навчальним матеріалом. Але втілити в життя ідеї комплектності, нелінійності та гнучкості у повному обсязі стало можливим значно пізніше, з появою нового покоління комп'ютерів і технологій гіпертексту та мультимедіа.

Усі ці роки педагоги уважно стежили за досягненнями комп'ютерної техніки, виявляли дидактичний потенціал технологій, шукали можливості їх застосування у різних предметних сферах, створювали експериментальні дидактичні матеріали, намагалися запровадити їх у практику викладання, ставили питання про розробку нових педагогічних технологій. З поширенням технології мультимедіа з'явилася можливість створення інтерактивних мультимедійних комп'ютерних програм, які являють собою як електронні навчальні книги, так навчальні системи з різних дисциплін.

Електронна книга – це інформативна інтерактивна система, яка забезпечує школяреві доступ до інформації, викладеної на окремих сторінках. Інформація, яка міститься на сторінках електронної книги, може бути трьох типів: естетична, інформативна, контрольна (у вигляді піктограм, діалогових вікон, динамічних меню тощо, а також інформація, яка полегшує просування читача за матеріалом книги). Електронні підручники умовно можна поділити на чотири класи: *енциклопедичні* (містять великий обсяг інформації за певною тематикою), *інформаційні* (вони схожі на енциклопедичні, але інформація, яку вони містять, не є значною за обсягом і має цілеспрямований характер), *тестові* (мають три компоненти: банк питань (завдань), модуль тестування та відповідей, експертну систему, використовувану для аналізу відповідей читача), власне *навчальні* книги. З урахуванням способу подання інформації електронні підручники можна класифікувати й іншим способом: текстові електронні книги зі статичними малюнками, книги з динамічними малюнками, книги, які “говорять”, мультимедіа-книги, гіпермедіа-книги, інтелектуальні електронні книги, полімедіа-книги, телемедіа-книги тощо. Додаткових пояснень потребують лише деякі з них. У мультимедіа-книгах використовуються текст, аудіо- та відеоматеріали, статичне зображення, записані на одному носії й організовані лінійно, тобто необхідна інформація відтворюється послідовно. У полімедіа-книгах, на відміну від попередніх, використовується комбінація кількох різних носіїв (CD-ROM, магнітний диск, папір тощо) для забезпечення читача інформацією. Гіпермедіа-книги, які мають багато спільного з мультимедіа-книгами, відрізняються нелінійною організацією інформації, коли, наприклад, за допомогою миші читач може, залишивши основний матеріал, запросити уточнення термінів і визначень, коментар контексту. Інтелектуальні книги дуже близькі за змістом до книг, які екзаменують, і можуть динамічно адаптуватися до здібностей читача у процесі спілкування та діалогу з ним. Безумовно, найбільш цікавими та перспективними є телемедіа-книги, які використовують можливості телекомунікацій для підтримки розподіленої інтерактивної системи дистанційного навчання.

Усі зазначені види електронних книг можуть бути використані в процесі навчання як ідеальні словники та довідники, інтелектуальні тренажери, експертні системи та тьютори.

Досить перспективним, на наш погляд, є створення на базі нових технологій дидактичних систем для початкової школи. Саме такі системи, які поєднують у собі можливості інформаційних, навчальних, екзаменаційних, гіпермедіа-книг, інтелектуальних і телемедіа-книг, являють собою дидактичні матеріали, у яких комп'ютер, як і вчитель, надає інформацію, контролює учнів, указуючи на помилки, допомагає подолати труднощі, пропонуючи різні види допомоги.

Дослідники [4; 10] вважають, що проблеми шкільної освіти не можуть бути успішно вирішені, якщо не подолати консерватизм стандартизованої зовнішньої структури підручників, тому необхідно відмовитися від універсальності структури підручників, а також від стандартів у виборі та співвідношенні їх компонентів.

У багатьох дослідженнях з питань підручників для початкової школи досить обґрунтовано показано місце, роль і специфіку ілюстративного матеріалу у підручнику, визначено його функції [3; 13]. Ілюстрації вважаються джерелом позатекстової інформації, призначеної для збагачення пізнавального процесу. Щоб бути творчо спрямованим, ілюстративний матеріал має розвивати продуктивні дії учнів – аналітичні, оцінні, а не лише виконувати допоміжну роль – супроводжувати текст підручника, пояснювати способи виконання завдань тощо.

Перспективною є ідея створення системи навчальної літератури з арсеналу дидактичних засобів. Увесь набір навчальної літератури з конкретного предмета має бути взаємоузгодженим та акумулювати в собі міжпредметні зв'язки з метою подолання вертикальної та горизонтальної роз'єднаності змісту освіти як між предметами, так і всередині одного навчального курсу. Система навчальної літератури має спиратися на спільність наукових понять, світоглядні принципи, відображення закономірностей пізнання [13].

Широкого визнання набули розробки з проблеми ролі підручника як основного засобу навчання у НМК. Удосконалення підручника є можливим шляхом включення у нього нового засобу навчання – комп'ютера. За таких умов навчальна книга набуває нових функцій управління пізнавальною діяльністю. Чимало дослідників віддають перевагу управлінню засвоєнням інформації шляхом залучення до структури підручника спеціальних вправ, у тому числі з використанням комп'ютера [4], а також шляхом посилань на іншу літературу, яка входить до НМК. Невирішеним залишається питання про співвідношення підручника, складеного за програмою, з комп'ютером.

Вітчизняна система освіти має великий досвід створення шкільних підручників, багато з яких витримали десятки видань. Але на сучасному етапі ці підручники старого покоління є в більшості випадків застарілими за формою та структурою змісту. Для кардинального оновлення всієї шкільної системи потрібні підручники нового типу, які, по-перше, створюються за принципом науковості з відображенням ієрархії наукових теорій, законів і закономірностей, концепцій, гіпотез, понять, термінів; по-друге, орієнтують на фундаментальні знання, які є базою безперервної освіти й основою формування практичних умінь; по-третє, широко застосовують технологічний підхід, за якого форма та структура підручника відображають нові тенденції у сучасній дидактиці, психології, методиці; по-четверте, стимулюють активну самостійну роботу школярів, розвиток їх творчого, а не репродуктивного мислення; сприяють поширенню такої форми організації роботи на уроці, за якої вчитель виступає в ролі фасилітатора, тобто як керівник самостійної роботи молодших школярів під час засвоєння знань; по-п'яте, орієнтують не на усереднену особистість дитини, а забезпечують диференційований підхід як своїм текстовим матеріалом, так і системою завдань; по-шосте, з урахуванням віку дитини широко використовую-

ють можливості проблемного викладення матеріалу; по-сьоме, ліквідують існуючу диспропорцію між науковістю та доступністю, а також апелюють не лише до розуму, а й до емоцій школяра.

Очевидно, що й сама модель підручника має бути принципово іншою, з іншим співвідношенням його головних структурних компонентів, із широким застосуванням системи дидактичних блоків, а також досягнень педагогічної та дидактичної наук. Девіз сучасної перебудови початкової школи – “навчатися має бути цікаво!” [9]. І це забезпечують підручники нового типу, які характеризуються єдністю форми та змісту.

Отже, у контексті вимог до сучасного процесу навчання в школі ми проаналізували деякі погляди на особливості структури навчальних книг як складової навчально-методичних комплексів для початкової школи.

До подальших напрямів дослідження слід віднести аналіз і характеристику інших складових навчально-методичного комплексу.

Література

1. Архипова А.И. Теоретические основы учебно-методического комплекса по физике : дис. ... доктора пед. наук : 13.00.02 / А.И. Архипова. – Краснодар, 1998. – 454 с.
2. Беспалько В.П. Теория учебника. Дидактический аспект : [монография] / В.П. Беспалько. – М., 1998. – 160 с.
3. Бим И.Л. Ключевые проблемы теории учебника: структура и содержание / И.Л. Бим // Содержание и структура учебника русского языка как иностранного. – М., 1981. – С. 9–17.
4. Вострогнутов И.Е. Разработка принципов построения моделей оценки эффективности современных информационных технологий учебного назначения : дис. ... кандидата пед. наук : 13.00.01 / И.Е. Вострогнутов. – СПб., 1997. – 175 с.
5. Выготский Л.С. Мышление и речь : [монография] / Л.С. Выготский. – М., 1956. – 94 с.
6. Зверев И.Д. Школьный учебник: проблемы и пути их развития / И.Д. Зверев // Проблемы школьного учебника. – М., 1991. – Вып. 20. – С. 5–7.
7. Зуев Д.Д. Школьный учебник : [монография] / Д.Д. Зуев. – М. : Педагогика (Спец. выпуск), 1983. – 352 с.
8. Зуев Д.Д. Повышение эффективности учебно-методического комплекса как средства интенсификации учебно-воспитательного процесса / Д.Д. Зуев // Проблемы школьного учебника. – М. : Просвещение (Спец. выпуск), 1987. – С. 7–15.
9. Кирикова З.З. Выбор основания при проектировании педагогической технологии / З.З. Кирикова // Школьные технологии. – 2000. – № 6. – С. 61–65.
10. Лернер И.Я. Проблемное обучение : [монография] / И.Я. Лернер. – М., 1974. – 63 с.
11. Плисецкий Е.Л. Учебно-методический комплекс по коммерческой географии как средство реализации непрерывного географического образования в системе “Школа – Вуз” : дис. ... доктора пед. наук : 13.00.02 / Е.Л. Плисецкий. – СПб., 2005. – 340 с.
12. Рахимов А.А. Логико-психологическая концепция разработки школьных учебников / А.А. Рахимов // Проблемы школьного учебника. – 1991. – Вып. 20. – С. 27–33.
13. Руденко-Моргун О.И. Принципы моделирования и реализации электронного учебно-методического комплекса по русскому языку на базе технологий гипермедиа : дис. ... доктора пед. наук : 13.00.02 / О.И. Руденко-Моргун. – М., 2006. – 306 с.